

Bâbürlü hükümdarları sarayda devamlı kalmazlar, seferler ve başka maksatlarla başşehir dışında uzun zaman geçirirlerdi. Bundan dolayı haremın merkezî sarayda ve ordugâh veya taşrada iki ayrı konumu, teşkilâtı ve günlük hayatı vardı. Ordugâhlarda merkezî bir yerde hükümdarın çadırı bulunur, burada kendine has saltanat haremı yer alırdı. Haremdeki hanımların kıyafet ve günlük hayatlarıyla ilgili özel prensipler tesbit edilmişti. Temel kurallardan biri, bütün kadınların disipline riayet etmesi ve ortalıkta dolaşmaktan kaçınması idi. Hükümdar hanımları ve kızları nâdiren dışarı çıkar, genellikle zamanlarını kendi köşklerinde geçirirlerdi. Harem sakinlerinin gezileri şehir içi ve şehir dışı olmak üzere iki şekilde olurdu. Şehir dışı gezilerde hadımlar ve bazı kadın görevliler onlara refakat ederdi. Seyahatlerde genellikle filler kullanılır, fillerin üzerinde sâyebanlar ve mahfeler yer alırdı.

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *el-Mu'cem*, "t"fa" md.; a.m.f. – M. Fuad Köprülü, "Hâdim", *İA*, V/1, s. 44-46; Bu-hârî, "Şalât", 2, "Hayız", 23, "İdeyn", 12, 15, 20; Müslim, "İdeyn", 12, 18; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab* (Meynard), VIII, 148-149; Sâbî, *Rusûmü dâri'l-hilâfe*, s. 8, 12, 16, 78; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 196-200, 235-236; Nesevî, *Siretü's-Sultân Celâlidîn Mengübürti* (nşr. Houdas), Paris 1891, s. 118; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahri*, s. 191, 262; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (Öztürk), II, 162-164; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, I, 95, 311; Huzâî, *Tahricü'd-delâli'l-ârifin*, s. 447-449; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 17; XI, 63, 156; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 368, 371; IV, 330; V, 459-460, 489; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, II, 115-116; C. Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye*, IV, 306-313; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul 1931), İstanbul 1981, s. 75-81; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 317 vd.; Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, I, 205 vd.; v. Soden, *AHW*, I, 323; Hasan İbrâhim Hasan, *Târihu'd-devleti'l-Fâtümiyye*, Kahire 1981, s. 645 vd.; V. Gordlevskî, *Anadolu Selçuklu Devleti* (trc. Azer Yaran), Ankara 1988, s. 301 vd.; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 258 vd.; R. W. Ferrier, *The Arts of the Persia*, Ahmedâbâd 1990, s. 28-29; S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 91, 254; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I: Mimarlık*, Ankara 1991, s. 45-46, 52-53; N. Abbot, "Women and the State in Early Islam", *JNES*, sy. 1 (1942), s. 106-126, 341-368; Mohd. Azher Ansari, "The Haram of the Great Mughals", *IC*, XXXIV/1 (1960), s. 1-13; Nebi Bozkurt, "Çadır", *DİA*, VIII, 159; a.m.f., "Ev", a.e., XI, 504-506.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN – NEBİ BOZKURT

Osmanlı Devleti'nde Harem. Harem hayatı Osmanlı sarayında kuruluştan itibaren mevcut olmakla birlikte teşkilâtlan-

dırılması Fâti Sultan Mehmed zamanında gerçekleşmiş ve bu teşkilât, devlet yapısındaki genel eğilime uygun biçimde devşirme sistemiyle geliştirilmiştir. Burada, en alt kademe olan câriyelikten son mertebe olan ustalığa (hasekilik ve vâlide sultanlık hariç) yükselme birçok bakımdan Enderun teşkilâtındaki terfi sistemine benzemektedir. Esasen Osmanlı saray teşkilâtında Harem-i Hümayun tabiri hem haremî hem de Enderun'u içine alır. Enderun padişah, saray ve devlet hizmetinde bulunacak erkeklerin, harem ise kadınların yetiştirilmesi için bir eğitim kurumu idi.

İstanbul'un fethinden önceki Edirne sarayının haremîyle ilgili elde bilgi bulunmadığı gibi fetihden hemen sonra bugünkü Beyazıt'ta inşa edilen Eski Saray'ın haremî hakkında da fazla bir şey bilinmemekte, ancak kaynaklardan, daha sonra padişahların Topkapı Sarayı'ndan zaman zaman Eski Saray'a gidip buradaki harem mensuplarını ziyaret ettikleri öğrenilmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saray haremîyle ilgili bilgiler kısmen çoğalmakta ve bu dönemin kroniklerinde de saraydaki hayat hakkında bazı ayrıntılara rastlanmaktadır. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan ve kızı Mihrimah Sultan'la başlayan, Vâlide Nurbânû Sultan ve Vâlide Safiye Sultan'la devam eden entrikalar ve bazı harem mensuplarının iktisadî ve içtimai faaliyetleri bu kurumdan sık sık bahsedilmesine yol açmıştır.

Harem münasebetiyle isiminden en çok bahsedilen padişah III. Murad'dır. Onun zamanında sarayın harem kısmına birçok yeni bina ilâve edilmiş, buranın sakinlerinin ve görevlilerinin sayısı artmıştır (Peirce, s. 122). Haseki Safiye Sultan'ı kışkana ve onun nüfuzunu kırmak için oğluna birbirinden güzel câriyeler sunan Vâlide Nurbânû ile kızı İsmihan sultanların gayretleri sonunda padişah, başlangıçta yakından ilgilendiği devlet işlerini ihmal ederek hareme kapanmış, bir yandan soytarı ve musâhiblerle vakit geçirirken bir yandan da özellikle Mimar Sinan'a yaptırdığı birbirinden güzel yeni sofa ve odalarla burayı daha cazip bir hale getirmişti. III. Murad'ın, dışarıda halkla birlikte kılması gereken cuma namazlarını da hi, etrafındakilerin saraydan çıkarsa bir daha geri dönemeyeceği ve askerın kendisini hal'edebileceği yolundaki sözleri sebebîyle, zaman zaman ihmal edecek kadar kendini hareme kapattığını Selânikî kaydeder (*Târih*, s. 445).

XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı siyasî ve idarî tarihinde olduğu gibi harem hayatı ve teşkilâtında da bozulma ve yozlaşma meydana geldiği genellikle kabul edilir. Bu durum, I. Ahmed'den başlayarak hemen bütün XVII. yüzyıl padişahlarının çocuk denecek yaşta tahta çıkmalarına ve uzun süre idareye hâkim olamamalarına bağlanır. Böylece vâlide sultanların ve ocak ağalarının, benzerine daha önce rastlanmamış şekilde sarayda nüfuzlarını arttırdıkları belirtilir ve hatta 1566'dan 1656'ya kadarki dönem "vâlide sultanlar çağı" adıyla anılır. Bu dönemdeki en etkili vâlide sultanların başında Kösem Sultan gelmektedir. XVII. yüzyılın ilk yarısında önce hasekiliğe, ardından vâlide sultanlığa yükselen Kösem Sultan, IV. Mehmed'in ilk yıllarında geleneklere aykırı biçimde Eski Saray'a taşınmayıp "vâlide-i muazzama" sıfatıyla idarede etkili oldu. Onun yaklaşık elli yıl süren etkinliği sırasındaki keyfi davranışları haremî çok yıpratmış, bu arada nüfuzunu sürdürülebilirlik için devamlı şekilde Sultan İbrâhim'e sunduğu câriyelerle haseki ve gözdelelerin sayısını çoğaltarak padişahın davranış bozukluğuna uğramasına yol açmıştır. Söz konusu dönemde III. Mehmed tarafından şehzadelerin sancağa çıkma geleneğine son verilmesi de geleceğin padişahlarının haremde âdeta mahpus hayatı yaşamalarına, dolayısıyla giderek dış dünyadan kopmalarına sebep olmuş ve bu husus, ileride devlet açısından menfi gelişmelerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Özellikle I. Abdülhamid kırk dokuz yaşında tahta çıkıncaya kadar haremde kafes hayatı yaşamış, padişah olunca da hareme geniş zaman ayırmıştır. Başkadınefendisi Ruhşah'a yazdığı duygusal mektuplar, haremde geçirdiği uzun yılların onun hassas yapısı üzerinde ne derece etkili olduğunun bir göstergesidir.

XIX. yüzyılda II. Mahmud döneminin sonlarından itibaren harem dışı açılmaya, harem kadınları ferace ve çarşaf giyerek bazı mesire yerlerine gitmeye ve kendilerine ayrılan mekânlarda gezintiler yapmaya başlamışlardır. İstisnaî olarak Sultan Mehmed Reşad da Bulgar kral ve kraliçesine verdiği ziyafet dolayısıyla başkadınefendisini törende bulundurmuştu (Uluçay, *Harem II*, s. XV). II. Abdülhamid'in hareme karşı tavrı konusunda ise çeşitli abartmalı yazılar kaleme alınmış olmasına rağmen Ayşe ve Şâdiye Osmanoğlu'nun yazdıklarından onun harem mensupları ile gayet ölçülü bir yakınlık içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Gerek bu dönemin gerekse daha öncesi- nin haremi için Batılı yazarlar pek çok ha- yalî tasvir üretmişlerdir. Ancak Batı sa- raylarında yaşananlara göre Osmanlı sa- ray hayatının çok daha mazbut olduğu bilinmektedir.

Harem halkını harem hizmetlileri ve sakinleri şeklinde iki grupta değerlendirmek mümkündür. En yetkili görevli aslında bir hadım ağası olan harem ağasıdır (bk. HADIM). Osmanlı sarayında ve hareminde istihdam edilen hadım ağalarının sayıları bazan çok artmış ve zaman zaman azaltılmasına çalışılmıştır. Hadım ağası reisleri arasında dereceler vardı; Rycaut bunu kızlar ağası, vâlide ağası, şehzade- ler ağası, vâlide sultan haznedar ağası, kiler ağası, Büyük Oda ağası, Küçük Oda ağası şeklinde sıralamaktadır (Rycaut, s. 37). Harem ağasının başlıca görevleri haremi korumak, yeni câriyeler sağla- mak, harem halkının terfileri, yerine göre cezalandırılmalarıyla ilgili hususları padi- şaha arz etmek, sultanların evlenmesinde vekilliklerini yapmak, kendine bağlı personeli idare etmekte (Uluçay, *Harem II*, s. 120). Sultan Mehmed Reşad'ın 1909'da tahta çıktıktan sonra harem ağasına gön- derdiği fermanında onun görevleri arasın- da, Harem-i Hümayun'da bulunan kadın- ların kıyafetlerine dikkat etmek, âdâba aykırı giyinmeleri uyararak veya menet- mek, saray kadınlarının dışarıya çıkma- ları halinde yanlarında bir hadım ağası bulundurmak, akşam namazından son- ra hadım ağalarını haremde tutmamak, akşamdan sonra olağan dışı bir durum meydana gelirse kızlar ağasını haberdar etmek, harem mensuplarının yakınları hariç bohçacı, işçi, satıcı vb. yabancı ka- dınların içeri girmesine izin vermemek gibi hususlar zikredilmektedir (Abdur- rahman Şeref, I [1329], s. 465-475). Tan-

zimat sonrasında harem ağalarının yet- ki ve nüfuzları giderek azalmıştır. XIX. yüzyıl sonlarına ait Harem-i Hümayun ağa- larıyla ilgili bir istatistikte 218 hadım ağasının ismi, bunların giriş tarihleri, tah- minî yaşları, kimin tarafından takdim edildikleri, hangi sarayda ve kimin hizme- tinde oldukları ayrı ayrı belirtilmektedir.

Harem, üzerinde en çok konuşulan ve çeşitli sanat eserlerine konu teşkil eden mensuplarının başında câriyeler gelir. Câriyelik pek çok yönden yanlış değerlendirilmiştir. Hukuken kadın köle statüsün- de olan câriyelerin esas kaynağı savaşlar- da alınan esirlerdir (bk. ESİR; KÖLE). An- cak bir süre sonra bu kaynağın yetersiz kalması sebebiyle İstanbul gümrük emi- nine satın aldırarak suretiyle câriye temi- ni yoluna gidilmiştir. Ayrıca çeşitli devlet ricâlî tarafından saraya ve padişaha he- diye edilenler de yekün tutuyordu. Câriye- lerin temini, seçimi, çeşitli zamanlardaki sayıları, satın alınmaları, ücretleri konula- rında Topkapı Sarayı Arşivi'nde bol mal- zeme bulunmaktadır. Bu câriyeler müs- lûman âdâb ve erkânı üzere yetiştirilir, kendilerine okuma yazma, dinî bilgiler öğretilir, yeteneklerine göre mûsiki, biç- ki dikiş, nakış dersleri verilir, ayrıca sofrâ hizmetleri öğretilirdi; acemilik denilen bu ilk dönemden sonra ilerleme göste- renler kalfa, usta seviyelerine yükselirdi. Haremde yüzlerce câriye olmakla birlik- te bunların büyük bir kısmı hizmetçi idi; padişah câriyelerin içinden sadece birkaç tanesiyle ilgilenir, diğerlerini ne bilir ne de görürdü. Harem hususunda yapılan araştırmalar, bu konudaki Osmanlı uygulamasının genel olarak İslâm hukukunun belirlediği sınırlar içinde cereyan ettiğini göstermektedir. Nitekim haremde hiz- metçi statüsünde bulunan câriyelerin bü- yük çoğunluğu teşkil ettiği, eş statüsün-

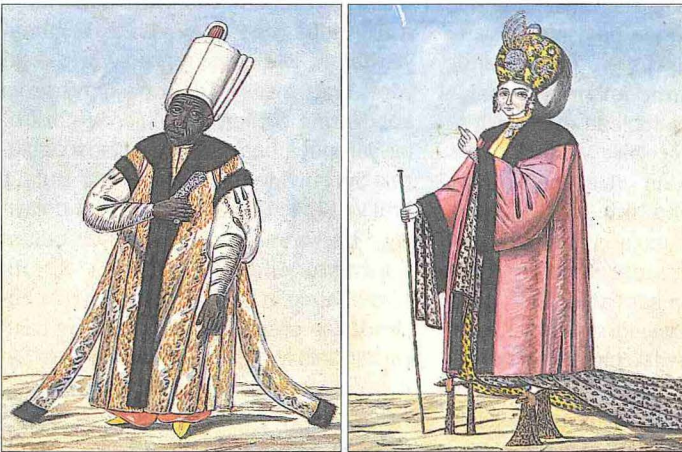

Haremde iki kadını tasvir eden bir minyatür (Abdullah-ı Buhârî *Albümü*, İÜ Ktp., TY, nr. 9364)

deki câriyelerle padişahların onları âzat ettikten sonra veya etmeden nikâh akdi yaptıkları, evlendikleri hür hanımlarla bunlar arasında herhangi bir hukukî fark bulunmadığı ortaya çıkmıştır (Akgündüz, s. 260-262).

Kabiliyet ve güzellikleriyle kendilerini gösteren kıdemli câriyeler haremde kal- falığa yükselir ve padişah, vâlide sultan, kadınefendi veya ikballerden birinin dai- resine yollarıdır. Genellikle hânende ve sâzendelerin de aralarında bulunduğu kalfalar kıdemlerine göre küçük, orta ve büyük olmak üzere üç kısma ayrılırdı. Kı- demli kalfaların hepsi yeterince tahsil görmüş olur ve bunlar çeşitli törenlere kendilerine has kıyafetleriyle katılırdı. Sal- tanat değişikliklerinde kalfaların önde gelenleri Eski Saray'a gönderilir veya ha- remden çerağ edilip evlendirilirdi.

Harem teşkilâtında câriyelerin ulaşabileceği en yüksek mertbe ustalıktı. Gü- zel, zeki, kabiliyetli câriyeler derece derece yükselerek usta olurlar ve doğrudan padişahın hizmetinde bulunurlardı. Bun- lar vâlide ve haseki sultanlardan sonra harem en yetkili kadınları idiler. İçlerinde padişahın kendisinin seçtiği haznedar denilen nüfuzlu kadınların sayısı on beş yirmi civarındaydı. En yetkilileri ise haz- nedar usta idi. Bütün câriyeler ve kalfa- lar ondan emir alırlar, bazan vâlide sul- tan ve hasekiler dahi ondan fikir sorarlardı. Ustaların başlıca görevleri padişahın hizmetini görmektir ve yanına teklifsizce girebilirlerdi; maiyetindeki kalfalar da pa- dişah dairesinin önünde nöbet tutarlardı. Haznedar ustalar haremdeki bütün hazinelerin anahtarlarını taşırlar, tören- lerde yoğun görevler üstlenirlerdi. Bun- lar bir anlamda padişahların sırdaşı ol- duklarından saltanat değişikliğinde yer- lerini yeni padişahın güvendiği başka haz- nedar ustalara bırakırlardı. Topkapı Sa- rayı'ndaki Haznedar Usta Dairesi vâlide

Harem ağası ile kethüdâ kadınefendi tasvirleri (*Elbise-i Atika-ı Osmâniyye*, İÜ Ktp., TY, nr. 9362)

sultan dairesinin üst katında bulunurdu. Haznedar ustalardan başka çarşıgır usta, çamaşırcı usta, ibrikdar usta, berber usta, kahveci usta, kilerci usta, kutucu usta, külhancı usta, vekil usta, saray ustası (kethüdâ kadın), kâtime usta, hastalar ustası gibi değişik ustalar vardı (Uluçay, *Harem II*, s. 132-138). Ayrıca haremde hamilelik, doğum ve çocuk düşürme gibi olaylarla uğraşan ebeler, padişah kızlarıyla şehzadeleri emziren dâyeler (sütnine) ve bakımlarını üstlenen dadılar mevcuttu.

Haremin en itibarlı hanımı padişahın annesi olan vâlide sultandı. Otuz altı Osmanlı padişahından sadece yirmi üçünün annesi vâlide sultan unvanını kullanmış, diğerleri oğulları tahta geçmeden vefat ettikleri için bu unvanı alamamıştır. Tahta çıkan şehzadenin annesi vâlide alayı denilen bir merasimle Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na taşınır ve oğlunun saltanatı boyunca haremin en yetkili kişisi olurdu. Haremin ikinci derecede nüfuzlu sakinleri padişah hanımı olan haseki ve gözdeledi; bunlara daha sonraları kadınefendi denilmiştir. Cârîyelikten gelen, güzellik ve yetenekleriyle padişahın gözüne giren bu hanımlar, XVII. yüzyıla kadar genellikle Avrupalı savaş esiri cârîyeler arasından çıkarken daha sonra Kafkaslar'dan gelenlerden seçilmeye başlanmıştır.

Sultan denilen padişah kızlarının hayatlarında dönüm noktası teşkil eden bazı olayların, bu arada doğumlarının, beşik alaylarının, özellikle çok ihtişamlı olan nikâh ve düğünlerinin harem hayatını fazlasıyla etkilediği söylenebilir. Sultanların gelin oluncaya kadarki hayatı haremde geçer, hizmetlerinde birçok cârîye bulunurdu. Bir sultan okuma çağına geldiğinde "bed'-i besmele" töreniyle tanınmış hocalardan ders almaya başlar, derslere bazan padişah da katılırdı; kendisine başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere dinî bilgiler, hat, tarih, coğrafya dersleri verilirdi. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan sultanlara ait çeşitli mektupların imlâ ve ifade-sinden bu hanımların, cârîyelikten gelen haseki ve vâlide sultanlara göre çok daha iyi tahsil gördükleri anlaşılmaktadır; ancak mevcut örneklerin çoğu XVIII. yüzyıldan sonraya aittir.

Padişahların haseki, ikbal ve cârîyelerinden doğan erkek çocuklarına şehzade (II. Murad devrine kadar daha çok çelebi) denilirdi. Bebeklik çağında bir şehzadenin hizmetine birkaç cârîye tayin edilir, dört beş yaşına geldiğinde de Has Oda'ya mensup lala denilen kimseler görevlendirilirdi. Tahsil çağına gelince devrin en tanınmış hocalarından çeşitli dersler aldırılır, saray muhitinde usul, erkân ve âdâb öğrenmesine dikkat edilirdi; daha

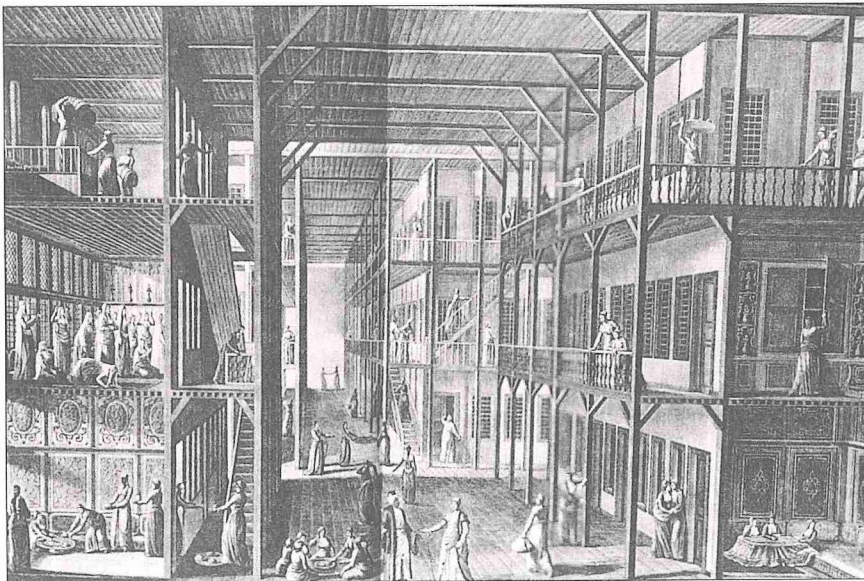
sonra tahta çıkabilen şehzade hocalardan birini kendine "hâce-i sultânî" seçerdi. Şehzadelerin sünnet düğünleri muhteşem olurdu. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman, III. Murad, IV. Mehmed ve III. Ahmed'in yaptırdığı tantanalı sünnet şenlikleri haftalarca sürmüş ve harem de bu sıralarda çok hareketli günler yaşamıştır; bunu düğünleri anlatan minyatürlü surnamelerden öğrenmek mümkün olmaktadır.

Harem sakinlerinin, özellikle vâlide sultanların dışarıdaki ve içerideki işlerini takip eden, sunulan hediyeleri kendilerine ulaştıran erkek ve kadın birçok görevli vardı. Dış hizmetlerin ifasında baltacılar da istifade edilirdi. Haremde çıkan yangınların söndürülmesi özellikle zülüflü baltacıların sorumluluğundaydı; bunlar hadım ağalarına okuma yazma da öğretilirdi. Sarây-ı Âmire için tutulmuş "masraf-ı şehriyârî" ve "harc-ı hâssa" defterlerinde ayrı bir bölüm halinde harem mensuplarına yapılan harcamalar da kaydedilmiştir.

Harem teşkilâtı ve oradaki günlük hayat hakkında yeterli bilgi bulunmadığından özellikle erken dönemler için bazı genellemelere gidilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Günlük hayata dair bilgiler daha çok XIX. yüzyıla, yani Batı tesirinin saraya ve hareme nüfuz ettiği döneme aittir.

Her hareketin kurala bağlandığı sıkı bir disiplin uygulanan haremde eğlenceler büyük özlemle beklenen rahatlık ve serbestlik günleri olarak kabul edilirdi. Bu eğlencelerin başında, haremde yaşayan hanımların has bahçede serbestçe dolaştıkları ve eğlendikleri halvet gelirdi. Padişah bir hatt-ı hümâyunla halvet yapılabildiğini bildirir, bunun üzerine yoğun bir hazırlık başlardı. Has bahçede iplere gerilen halvet bezleriyle sokaklar, dolaşma yerleri yapılır, namaz kılmak ve oturmak için süslü yastıklar, minderlerle döşenmiş çadırlar kurulurdu. III. Selim zamanında Topkapı Sarayı'nın has bahçesinde (bir kısmı halen Gülhane Parkı) rengârenk bezlerden 189 halvet sokağı, dört adet on altı, bir adet on iki gözlü çadır, sekiz adet on iki hazneli çadır, yedi adet on sekiz gözlü çerge bir mutfak, on iki beyaz çadır ve daha pek çok teferruatı ihtiva eden büyük bir hazırlığın yapıldığı bilinmektedir (Uluçay, *Harem II*, s. 148). Çırağan, Yıldız, Beşiktaş gibi sarayların has bahçelerinde de halvetler gerçekleştirilirdi; bu gelenek imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Fransa'ya ilk dâimî büyükelçi olarak gönderilen Seyyid Ali

Harem hayatını gösteren bir gravür (A. I. Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris 1819, Tablo 10)

Efendi, nevrüz münasebetiyle Paris dışındaki korulukların birinde haremiyle birlikte bir halvet düzenlemiş, o zamana kadar böyle bir tantana görmemiş olan başşehir halkı saatlerce bunu uzaktan takip etmiştir.

Mevsimin elverişli olduğu zamanlarda saray bahçelerinin dışındaki mesire yerlerine arabalarla beylik geziler tertip edilirdi. Osmanlı toplumunda araba belirli kurallar çerçevesinde özellikle hareme mensup kadınlar için kullanılırdı; padişah da dahil erkeklerin arabaya binmesi âdet değildi. XIX. yüzyılda Abdülmecid zamanında harem kadınlarının araba ile şehirde gezmesi yaygınlaşmıştır. Bu yüzden padişahın emriyle Serasker Rızâ Paşa'nın saray arabalarını zincirle birbirine bağlatmış olduğu rivayet edilir. Bu tür geziler harem halkını çok sevindirir, geziye katılan sultanların arkasından ustalar, kalfalar ve câriyeler arabalarına binecek yola çıkarlardı; kafilenin önünde ve arabaların yanlarında hadım ağaları bulunurdu. Gidilecek mesire yerine önceden gerekli malzeme gönderilir, kafilé bütün hazırlık tamamlandıktan sonra hareket ederdi. Meselâ 1798'de Sâdâbâd'a eğlenceye gidilmeden önce Mehterhâne'den bir mükemmel oba, üç takım çerge, elli adet karışık halvet-i hümayun sokağı, çadırları döşemek için kırk yedi yastık, otuz dokuz minder, yirmi beş perde, on bir "oda ve murakka" gönderilmişti. Çadırları birbirine bağlayan halvet sokakları hanımların rahatça gezinti yapabilmeleri içindi. Haremde bayramlarda, kandil gecelerinde ve nevrüza bayramlaşmalar, merasimler ve şenlikler yapılırdı; ramazanın on beşinde hırka-i saâdetin ziyareti de önemli idi. Ayrıca çeşitli eğlencelerin düzenlendiği, oyunların oynandığı, bunun için dışarıdan tanınmış oyuncuların çağrıldığı bilinmekte, son devir hâtırat ve kaynaklarında bunlarla ilgili epeyce bilgi bulunmaktadır. XIX. yüzyılda sultanların kendi saraylarında da bu nevi eğlence ve oyunlara yer verilirdi. Ancak çok neşeli düğün ve şenliklerin yanında hüznü, sıkıntılı zamanlar da olurdu. Padişahların ölümü, özellikle öldürülmeleri, hal'edilmeleri harem halkını günlerce yasa boğardı. 1648'de Vâlide Kösem Sultan'ın da yer aldığı bir tertiple Sultan İbrâhim'in ve daha sonra sevilen padişah III. Selim'in 1808'de öldürülmesi uzun süre unutulmamıştı.

Haremde müzik, daha önceki Türk devletlerinin, özellikle Selçuklular'ın saray haremelerindeki geleneğin bir devamı

olarak başlangıçtan beri önemli bir yer tutmuştur. Sesi güzel, kabiliyetli câriyelere devrin tanınmış üstatları ders verir, ayrıca sarayda câriyelerden meydana gelen bir sâzende ve hânende heyeti bulunurdu. Sâzendeler genellikle kalfalık rütbesine kadar yükselirdi. Çeşitli kayıtlardan bilhassa XVI. yüzyılda bu konuya önem verildiği anlaşılmaktadır. Sarayda ud, kunun, kopuz, kemençe, ney, tambur, def gibi aletlerin çalındığı bilinmektedir (TSMA, nr. D 7843; Uluçay, *Harem II*, s. 152). Haremde dersler meşkhânedeye verilir, bazan da câriyeler tanınmış bestekârların evine gönderilirdi. Bu arada meşk sırasında câriyelerle hoca arasında duygusal ilişkilerin yaşandığı olur ve çok defa câriye çerağ edilerek hocası ile evlendirilirdi. XIX. yüzyılda Batılılaşma ile birlikte sarayda mandolin ve özellikle piyano çalma moda haline gelmiş, sultanlar, şehzadeler, hatta kadinefendiler piyano dersleri almaya başlamışlardır. Aynı dönemde geleneksel mehterhâne de yerini bandoya bırakmıştır.

Yerli ve yabancı müellifler tarafından hakkında çok şey söylenmiş ve yazılmış olan Osmanlı haremının altı yüzyılı kapsayan bir dönemde İslâm - Türk geleneğine uygun bir müessese olarak varlığını sürdürdüğü bir gerçektir. Harem ayrıca Enderun gibi uygulamalı bir mektep oluşturmuş ve başlıca bilgi, görgü, usul, erkân, düzgün konuşma, güzel iş yapabilmek esasları çerçevesinde çok disiplinli bir eğitim vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 422, 487; TSMA, nr. D 7843, nr. D 8075; Selânikî, *Târih* (İpşirli), bk. İndeks; Rycout, s. 37; D'Ohsson, *Tableau général*, VII, 62-86; N. Penzer, *The Harem*, Philadelphia 1937; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 158-166; M. Çağatay Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İcyüzü*, İstanbul 1959; a.mlf., *Harem II*, Ankara 1971; a.mlf., *Padişahların Kadınları*, tür.yer.; Sedat Hakkı Eldem - Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, Ankara, ts., s. 53 vd.; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960, tür.yer.; Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul 1964, tür.yer.; Şadiye Osmanoğlu, *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, İstanbul 1966, tür.yer.; L. Peirce, *The Imperial Harem*, Oxford 1993; a.e.: *Harem-i Hümayun* (trc. Ayşe Berktaş), İstanbul 1996; Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995; Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı-ı Hümayunu", *TOEM*, I-II/5-12 (1329), tür.yer.; Leyla Saz, "Saray ve Harem Hatıraları", *Yeni Tarih Dergisi*, II, İstanbul 1958; S. Skilliter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I", *Oriental Studies III, Documents from Islamic Chanceries*, Oxford 1965, s. 119-157; J. Deny, "Valide Sultan", *İA*, XIII, 178-187.

MEHMET İPŞİRLİ

Türk-İslâm Mimarisinde Harem. Tarih boyunca, gerek halkın evlerinde gerekse idareci sınıfın saraylarında erkeklerin yaşadığı veya yönetim işlerini yürüttüğü bölümlerle (selâmlık) ailenin yaşadığı bölüm (harem) birbirinden ayrılmıştı. Bu ayırımı Eskiçağ'dan itibaren bütün kültürlerde, toplumların hayat tarzlarına uygun olarak rastlanır.

İslâm ve Türk dünyasında harem mimarisinin Osmanlılar'dan önceki gelişimi günümüze intikal etmiş birkaç saray örneğiyle takip edilebilmektedir. Emevîler'in Müşettâ (VIII. yüzyıl) ve Abbâsîler'in Uhaydir (IX. yüzyıl) saraylarında hânedan mensuplarına harem olarak, tören avlusunun ana eksenindeki taht eyvanının (divan-hâne) arkasına sıralanmış "beyt" adlı birimlerin meydana getirdiği bölümün ayrıldığı görülür. Emevî halifelerinin çöl kısırları oldukları bilinen Kusayru Amre ve Hirbetü'l-Mefcer gibi özel yapılarda da figüratif süslemelerle desteklenmiş geniş hamam bölümlerinin bulunması bu yapıların dinlenme ve eğlenme mekânları olduğunu göstermektedir; ancak bunlar, ilk dönem Arap saraylarındaki harem yaşantısının niteliğini açıklamaktan uzaktır. Müslüman Arap saraylarındaki harem mekânlarının diğer bir örneği de XIII-XIV. yüzyıllarda aşamalı biçimde geliştirilen Elhamra Sarayı'nda bulunmaktadır. Özellikle hamam bölümünün dik-kati çektiği harem yapıları bahçelerle birbirine bağlanmıştır (bk. ELHAMRA SARAYI).

Türkler'in İslâm dinini kabul ettikleri dönemde kurdukları Gazneliler'e ait Leşker-i Bâzâr sarayları kompleksinin (XI. yüzyıl) büyük sarayı önemli bir harem örneğine sahiptir. Dikdörtgen plan veren sarayın iç teşkilâtlanması, dört eyvanlı-avlulu bir selâmlık ve yönetim bölümü ile taht eyvanının her iki yanında yer alan harem yapılarından oluşur. Taht eyvanındaki iç duvar çemberinden geçişlerle ulaşılan harem mekânları, yine dört eyvanlı-avlulu küçük birer kapalı birim meydana getirmiştir. Bu sarayda Horasan yöresinin eyvanlı-avlulu (iç sofalı) ev şemasını görmek mümkündür. Kapalı ev planında merkezî bir iç sofaya açılan bu tür, ileride Türk konut mimarisini dış sofalı evleriyle birlikte ortaya çıkaran ana plan şeması olacaktır.

Kaynaklardan Büyük Selçuklular'ın birçok sarayının varlığı öğrenildiği halde bunların günümüze ulaşmış örneklerine rastlanmamaktadır. Bu yapıların da geniş bahçeler içinde bağımsız köşklere